

Мальчикова Д.С. Загальнонаукові та суспільно-географічні засади становлення географії сільської місцевості / Д.С. Мальчикова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. №864. Серія: Геологія – географія – геологія. – Харків, 2009. – Вип. 30. – С. 156-161.

УДК 911.3: 711

Д. С. Мальчикова, к.геогр.н., доцент

Херсонський державний університет

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ТА СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕОГРАФІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ

Мальчикова Д. С. Общенаучные и общественно-географические основы становления географии сельской местности. В статье обоснованы общенаучные и общественно-географические основы становления географии сельской местности как синтетического научного направления, предложены определения объекта, охарактеризовано предметное поле исследований и функций географии сельской местности, выявлен ее конструктивный потенциал.

Ключевые слова: сельская местность, география сельской местности, геопланирование, научное направление

Мальчикова Д. С. Загальнонаукові та суспільно-географічні засади становлення географії сільської місцевості. В статті обґрунтовані загальнонаукові та суспільно-географічні засади географії сільської місцевості як синтетичного наукового напрямку, запропоновано визначення його об'єкту, охарактеризоване предметне поле дослідження і функції географії сільської місцевості, виявлено її конструктивний потенціал.

Ключові слова: сільська місцевість, географія сільської місцевості, геопланування, науковий напрям

Malchikova D.S. General scientific and socially-geographical bases of becoming of rural geography. In article the proved general scientific and socially-geographical bases of rural geography as synthetic scientific direction it is offered. Definitions of its object, subject field of research and function of rural geography is characterized, its constructive potential is revealed.

Keywords: rural area, rural geography, planning, a scientific direction

Постановка проблеми. У сучасних наукових дослідженнях, монографіях, навчальних посібниках в галузі суспільної географії беззаперечно визнається той факт, що вітчизняна суспільна географія перебуває у стадії активного становлення. Як зауважує Топчієв О. Г., значною мірою така ситуація пояснюється тим, що, по-перше, для географії характерні подвійні

предметні представлення [20, с. 58-60] – будь-яке географічне явище розглядають як складову ландшафту і одночасно як елемент геопростору, а, по-друге, суспільно-географічні дисципліни представлені у цих предметних областях ще не повною мірою.

Зауважимо, що соціально-економічна трансформація систем землекористування, аграрних відносин на селі спричиняє все більше взаємопроникнення окремих підсистем сільської місцевості, спостерігається тенденція до дезаграризації сільських територій і закріплення їх багатофункціональності. Просторово-часова структура сільської місцевості стає надалі більш мозаїчною, все більшою мірою проявляються властивості емерджентності сільської місцевості, ускладнюються соціальні процеси на селі і, разом з тим, збільшується кількість проблем розвитку і зростає необхідність їх обґрунтованого комплексного вирішення. Отже, сільська місцевість як специфічний суспільний феномен стає об'єктом все більше і більше активних досліджень не тільки в галузі географії, але і економіки, соціології, державного управління тощо.

До теперішнього часу в середовищі вітчизняних географів не вироблено єдиних підходів до вивчення, термінування, типології, комплексного районування цього складного й одночасно ключового для України геопросторового об'єкта. Нерідко зустрічається й підміна понять, коли під сільською місцевістю маються на увазі окремі її сфери, такі, наприклад, як сільське господарство або сільське розселення. Отже, назріла необхідність у остаточному оформленні географії сільської місцевості як синтетичного наукового напрямку, розробці її теоретико-концептуальних засад, визначенні функцій, завдань, конструктивного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукове дослідження компонентної структури сільської місцевості (на рівні вивчення географії сільських поселень, географії сільського господарства, географії агропромислового комплексу і т.д.) є традиційним і характерним для багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл. Зокрема, у галузі георуралістичних

досліджень загальновідомі роботи А. І. Доценка, С. О. Ковальова, Т. І. Заславської, В. В. Загороднього [6, 7, 19 і т.д.], серед науковців – дослідників сільського господарства і сільськогосподарських типів використання земель відзначимо В. Г. Крючкова, А. М. Ракітнікова, І. В. Прокопу [8, 17, 18], питанням географії агропромислових комплексів присвячені численні роботи вітчизняних географів М. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, В. О. Гуцала, Н. І. Провотар, В. П. Нагірної [10, 15, 16], соціологією села займаються Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко, М. К. Орлатий [12, 13], теоретико-методологічні засади і практичні рекомендації комплексного управління сільськими територіями сформульовані в роботах І. М. Дудника, О. І. Павлова, Л. О. Шепотько [5, 14, 22] тощо.

Разом з тим, таке достатньо повне «покомпонентне», галузеве охоплення географічними науками складових життєдіяльності в сільській місцевості, не дозволяє сформувати синтетичний погляд на закономірності, фактори її розвитку, проблеми співіснування і взаємодії природних, соціальних, економічних складових і, найголовніше, розробити комплексні підходи щодо територіального планування сільської місцевості.

Поняття «сільська місцевість», перебуваючи «на слуху» і вміщуючись у заголовки наукових публікацій, монографій, навчальних посібників, законодавчих актів, в Україні не отримало достатньо широкого поширення. І якщо, наприклад, в сусідній Росії можна говорити про оформлену дисципліну і активний напрям наукових досліджень – географію сільської місцевості [1, 9, 11], то в Україні бачимо лише поодинокі спроби закріпити поняття сільської місцевості і географії сільської місцевості [3].

Зважаючи на висвітлені позиції, **метою** дослідження стало обґрунтування географії сільської місцевості як самостійного наукового напрямку, чому сприяло вирішення таких **завдань**:

- визначення об'єкту, предмету дослідження і функцій географії сільської місцевості;

- виявлення і обґрунтування конструктивного потенціалу пропонованого наукового напрямку в сучасних умовах суспільного розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Географічне знання (як і будь-яке інше) досягає певного ступеню зрілості лише за умови, коли воно усвідомлено застосовується суспільством для досягнення певних цілей.

Сучасні суспільні потреби в Україні (збалансований розвиток [2] і формування відповідної якості життя [4]) мають один шлях вирішення – формування раціональної територіальної організації суспільства в поєднанні з певною геополітичною стабільністю. І якщо геополітичні вектори розвитку можуть коригуватися географами лише опосередковано, то у розробці і впровадженні принципів, методів, схем раціональної територіальної (ширше – геопросторової) організації вони мають брати безпосередню і активну участь.

Акцентуємо, що питання раціональної територіальної організації постають однаково гостро на всій території України. Разом з тим, за різними ознаками (функціональне використання земель, розселенські характеристики) і за різними оцінками більшу частину території нашої країни (до 90%) становить сільська місцевість. Обґрунтовано вирішувати питання раціональної територіальної організації покликаний окремий напрям прикладної географії – територіальне планування.

Додамо, що у теорії і практиці територіального планування маємо певний парадокс: наявний об'єкт територіального планування – сільська місцевість у всій багатогранності її проявів (геопросторових, ресурсних, демографічних, виробничих, екологічних тощо), наявний напрямок територіального планування – районне планування, що має певний арсенал для упорядкування території зазначеного об'єкту, в межах прикладної географії чітко окреслюється [21] геопланувальна парадигма, а наукова дисципліна, що комплексно вивчала б сільську місцевість в контексті геопросторової неоднорідності поєднань «природа – населення – господарство» у вітчизняній науці фактично не має місця. Як вже зазначалось, в Україні географія сільської місцевості як самостійний науковий напрям не отримала достатньо широкого поширення.

Разом з тим, зарубіжний досвід (Росія, Польща, США, Великобританія тощо) свідчить, що в переважній більшості країн вже можна говорити не просто про чітко оформлений і активний напрям наукових досліджень – географію сільської місцевості, але і про навчальну дисципліну, що викладається багатьма вищими навчальними закладами світу.

Виходячи зі специфічних рис розвитку і функціонування сільської місцевості, обґрунтованим, на наш погляд, є твердження, що покомпонентне дослідження цього складного суспільно-географічного об'єкту вже не задовольняє суспільні запити, і є нагальна потреба у чіткому окресленні теоретико-методологічних, методичних, конструктивно-географічних засад географії сільської місцевості.

Географія сільської місцевості розуміється нами як синтетичний науковий напрям суспільно-географічної науки, що вивчає геопросторову організацію сільської місцевості, закономірності і фактори її розвитку, територіальні форми організації і планувальної діяльності в її межах.

Об'єктом географії сільської місцевості є, в нашому розумінні, багатофункціональні суспільні ландшафтні комплекси, утворені на основі взаємодії природної, соціальної та економічної складових, що характеризуються розташуванням за межами урбанізованих територій і наявністю специфічних ознак (чисельність, густота населення, види економічної діяльності).

До предметного поля географії сільської місцевості, на наш погляд, входять:

- систематика функцій сільської місцевості і виявлення закономірностей поліфункціонального використання території;
- просторові процеси і форми організації життєдіяльності суспільства в сільській місцевості;
- геопросторова організація сільської місцевості і її підсистем (ресурсної, селітебної, виробничої, інфраструктурної, екологічної, рекреаційної тощо) на різних ієрархічних рівнях;

- антропогенна трансформація сільських територій і система конструктивних заходів з раціональної територіальної організації сільської місцевості (політика сільського розвитку, геопланування тощо).

Предмет та специфіку географії сільської місцевості як науки не можна розкрити, не визначивши її функції. Функції географії сільської місцевості (як і кожного іншого наукового напрямку) перш за все конкретизують суспільні потреби у певній, пізнавальній, творчій, конструктивній діяльності, характерній для даної науки, зумовлюють її виникнення і зв'язки з життєдіяльністю суспільства.

Як вже акцентувалось на початку статті, виникнення і остаточне оформлення географії сільської місцевості зумовлене потребою суспільства і прикладних напрямів географічної науки (геопланування) усвідомити сільську місцевість як єдине ціле, у всій багатогранності просторових форм і функцій, необхідністю вивчення, типології, комплексного районування цього складного і, одночасно, ключового геопросторового об'єкта в межах України.

Серед основних функцій географії сільської місцевості відзначимо: гносеологічну, методологічну, інтегративну, прогностичну, світоглядну, конструктивну, адміністративно-управлінську (рис. 1).

Необхідність сприйняття і планування сільської місцевості як єдиного цілого, а не простої сукупності елементів (населення, виробництво, ресурси тощо) дозволяє акцентувати, що нагальною потребою сучасного етапу розвитку української суспільно-географічної науки є остаточне оформлення географії сільської місцевості як синтетичної наукової дисципліни, розробка її теоретико-концептуальних засад, визначення функцій, завдань, структури тощо.

Акцентуємо, що прикладним напрямом географії сільської місцевості є, на наш погляд, саме геопланування сільської місцевості. Зважаючи на специфічність позиційних характеристик сільської місцевості (фактично її континуальність), ресурсної бази (земля виступає не тільки просторовим базисом суспільства, але є і основним засобом виробництва та предметом праці), геодемографічних і розселенських ознак сільської місцевості в Україні,

можна обґрунтовано стверджувати про пріоритетність суспільно-географічних досліджень в цій галузі. Зауважимо, що якщо у плануванні міст як осередків концентрації населення, виробництва, архітектурних споруд іноді проектно-будівельні і архітектурно-планувальні установи виходять на перший план, то у плануванні сільської місцевості все ж таки маємо акцентувати увагу на комплексному географічному обґрунтуванні планувальних схем.

* Розроблено Мальчиковою Д.С.

Рис. 1. Функції географії сільської місцевості як науки

Геопланування сільської місцевості як прикладний, конструктивний напрям дослідження дозволить вирішити такі завдання:

1) обґрунтувати теоретико-методологічні засади та методичні підходи складання територіальних схем планування сільської місцевості;

2) систематизувати функціональні типи використання просторових, природних, трудових, виробничих ресурсів сільської місцевості;

3) проаналізувати геопросторові відмінності сільської місцевості за специфічними поєднаннями видів економічної діяльності, ресурсними, демографічно-розселенськими ознаками та обґрунтувати на цій основі схему раціонального розміщення всіх видів господарської діяльності в межах сільської місцевості на різних рівнях – локальному, регіональному, національному.

4) оцінити загальний рівень антропогенно-техногенних навантажень на природну підсистему сільської місцевості, представити каркас антропогенно-техногенних навантажень на територію, обґрунтувати напрямки і методи зменшення антропогенно-техногенних навантажень;

5) обґрунтувати природний каркас екологічної безпеки у вигляді проектних карт-схем екологічної мережі в межах сільської місцевості на локальному, регіональному, національному рівнях.

Зауважимо, що виконання цих завдань дозволить, в свою чергу, обґрунтувати раціональну територіальну організацію сільської місцевості в контексті забезпечення екологічної збалансованості і виконання життєво необхідних виробничих функцій і, як наслідок, сприятиме підвищенню якості життя в сільській місцевості.

Висновки. Загальнонаукові та суспільно-географічні засади становлення географії сільської місцевості як синтетичного суспільно-географічного напрямку, окреслені в даній роботі, можна розглядати як підґрунтя для подальших концептуальних, методологічних та методичних розробок у сфері досліджень геопросторової організації та територіального планування сільської місцевості на різних рівнях - від локального, регіонального до національного.

Література

1. Алексеев А. И. Многоликая деревня: население и территория / А. И. Алексеев. – М.: Мысль, 1990. – 266 с.
2. Горленко І. О. Концепція збалансованого розвитку : принципи і механізми реалізації в Україні / І. О. Горленко, С. А. Лісовський, Л. Г. Руденко // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. пр. в 4-х т. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 62-69.
3. Гринюк Т.А. Географія сільської місцевості Київської області: Навчально-методичний посібник / Т. А. Гринюк, В. В. Загородній. – К.: ВДПУ ім. Драгоманова, 1996. - 130с.
4. Гукалова И. В. Качество жизни населения: новое видение задач общественной географии / И. В. Гукалова // Новые географические знания и направления исследований. – К. : ИД «Академперіодика», 2006. – С. 44 – 50.
5. Дудник И. Н. Комплексное развитие сельского района (Географические основы управления) / И. Н. Дудник. – Полтава : Астрей, 1993. – 230 с.
6. Загородній В. В. Регіональні відміни рівня соціального розвитку українського села / В. В. Загородній, В. Л. Танцюра // Географія і сучасність : зб. наук. пр. Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2000. – Вип. 3. – С.269-282.
7. Ковалев С. А. Сельское расселение / С. А. Ковалев. – М. : МГУ, 1983. – 371 с.
8. Крючков В. Г. Методологические и методические вопросы изучения территориальной организации хозяйства в сельской местности / В. Г. Крючков // Вест. Моск. унив. Сер. География. – 1994. – №1. – С. 18-24.
9. Моськин Р. В. Территориальная организация сельской местности Центральной России: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. геогр. наук : спец. 25.00.24. «экономическая, социальная и политическая география» / Р. В. Моськин. – М., 2006. – 24 с.
10. Нагірна В. П. Методические основы исследования специализированных АПК / В. П. Нагірна, Р. А. Язынина. – Киев : наук. думка, 1989. – 279 с.

11. Нефедова Т. Г. *Сельская Россия на перепутье: Географические очерки* / Т. Г. Нефедова. – М.: Новое издательство, 2003. – 408 с.
12. Олійник Я. Б., *Соціальний розвиток села і територій сільського типу: Навч. посібник* / – К.: ВГЛ Обрії, 2003. – 128 с.
13. Орлатий М. К. *Соціальна сфера села: теорія, методологія та проблеми розвитку* / М. К. Орлатий. – К.: Ін-т аграрної економіки УААН, 1997. - 230 с.
14. Павлов О. І. *Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: Монографія* / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
15. *Территориальная организация агропромышленных комплексов* / [Паламарчук М. М., Паламарчук А. М., Язынина Р. А. и др.]. – К.: Наук. думка, 1985. – 304 с.
16. Пістун М. Д. *Географія агропромислових комплексів : навч. посібник* / М. Д. Пістун, В. О. Гуцал, Н. І. Провотар. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
17. Прокопа І. В. *Виробнича сфера села і сільське життєве середовище* / І. В. Прокопа, Д. О. Мотрунч, Л. О. Шепотько. – К. : Інститут економіки НАН України, 2001.– 119с.
18. Ракитников А. Н. *География сельского хозяйства (проблемы и методы исследований)* / А. Н. Ракитников. – М. : Мысль, 1970. – 342 с.
19. *Розселення в Україні: проблеми та перспективи* / [Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохатько О. Т., Танцюра В. Л.]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
20. Топчієв О. Г. *Основи суспільної географії: підручник для студентів географічних спеціальностей вищих навчальних закладів* / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.
21. Топчієв О. Г. *Планування території – сучасний напрям конструктивної географії* / О. Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2008. - №1. – С. 54-57

22.Шепотько Л. О. Село: сучасна політика і стратегія розвитку /
Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, О. В. Максимюк. – К. : Інститут економіки
НАН України, 1997. – 329с.